

3 Opvattingen over gezinsvorming

Arieke J. Rijken (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) en
Aart C. Liefbroer (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut en
Vrije Universiteit Amsterdam)

3.1 Normen en opvattingen als spiegel en aanjager van veranderingen in het gezinsleven

In de afgelopen decennia hebben er in Nederland aanzienlijke veranderingen plaatsgevonden op het gebied van relatie- en gezinsvorming. Deze zijn uitgebreid beschreven in hoofdstuk 2. Zo is de gemiddelde leeftijd waarop mensen trouwen en hun eerste kind krijgen gestegen, en is de diversiteit aan patronen van relatie- en gezinsvorming toegenomen. Steeds meer kinderen worden bijvoorbeeld geboren bij paren die wel samenwonen maar niet getrouwd zijn.

Deze toegenomen diversiteit in leefvormen wordt vaak in verband gebracht met veranderingen in normen en waarden ten aanzien van relaties en gezin. Binnen de demografie – de wetenschap die zich bezighoudt met veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking – is dit verwoord door te spreken over de Tweede Demografische Transitie¹ (Lesthaeghe en Van de Kaa 1986; Van de Kaa 1987). Uitgangspunt is dat er in de jaren zestig en zeventig in Nederland, net als in andere westerse landen, fundamentele veranderingen hebben plaatsgevonden in attitudes en waardeoriëntaties. Mensen gingen meer belang hechten aan de verwezenlijking van persoonlijke idealen, autonomie werd belangrijker dan conformisme aan standaardpatronen (Van de Kaa 1987; Inglehart 1990). Mensen kregen dus meer vrijheid om te kiezen hoe zij hun leven wilden inrichten. Normen die (voorheen) afwijkend gedrag afkeurden, werden minder sterk.

Het is te gemakkelijk om te stellen dat de veranderingen in gezinsvormen een directe consequentie zijn van de genoemde waardeveranderingen. Mensen kunnen hun normen en waarden tenslotte aanpassen aan het veranderende gedrag dat zij rondom zich waarnemen (Seltzer 2004; Surkyn en Lesthaeghe 2004). Als dat zo is, dan vormen die veranderingen in opvattingen als het ware een spiegel van wat zich in het gedrag afspeelt. En aangezien demografische veranderingen zich vaak langzaam openbaren, kan het bijzonder nuttig zijn om een dergelijke spiegel te bestuderen. Er is echter ook veel onderzoek dat laat zien dat normen en waarden wel degelijk van invloed kunnen zijn op demografisch gedrag (Barber et al. 2002; Liefbroer 2003; Billari en Liefbroer 2007). Aandacht voor opvattingen over gezinsvorming – en voor verschuivingen daarin – levert derhalve inzicht op in demografische verschuivingen in onze samenleving. Ten slotte is aandacht voor normen omtrent gezinsvorming vanuit sociaal oogpunt belangrijk. Als opvattingen ‘achterlopen’ bij veranderingen in demografisch gedrag, kan dit stigmatisering van bepaalde groepen tot gevolg hebben. Zo laten Kalmijn en Uunk (2007) zien dat in regio’s in Europa waar attitudes ten opzichte van echtscheiding negatief zijn, gescheiden

mannen en vrouwen een sterkere afname in hun sociale contacten ervaren dan in regio's waar mensen toleranter zijn ten opzichte van echtscheiding.

Tegen deze achtergrond staan we in dit hoofdstuk dan ook stil bij de vraag hoe attitudes ten aanzien van gezinsvorming zich na de jaren zeventig hebben ontwikkeld en waar we nu staan. Aan bod komen attitudes ten opzichte van het huwelijk, ongehuwd kinderen krijgen, kinderloosheid, echtscheiding en alleenstaand ouderschap. Ook staan we stil bij de vraag hoeveel kinderen mensen wensen en wat men de juiste leeftijd vindt om een eerste kind te krijgen. Na een bespreking van de huidige stand van zaken en de trends in opvattingen over gezinsvorming in Nederland, plaatsen we de opvattingen van Nederlanders in Europees perspectief. Nederland wordt vaak gezien als vooruitstrevend, bijvoorbeeld op het gebied van euthanasie en gelijke rechten voor homoseksuelen. Niet alleen is onze wet- en regelgeving op deze terreinen vooruitstrevend, ook is de acceptatie hoog vergeleken met andere westerse landen (Jaspers 2008; Keuzenkamp 2010). De vraag is of Nederland ook vooroploopt in Europa wat betreft acceptatie van nieuwe samenlevingsvormen. Ten slotte gaan we in op de vraag hoe groot de verschillen in attitudes tussen Nederlanders onderling zijn. In hoeverre is er sprake van brede acceptatie en consensus of juist van maatschappelijke breuklijnen?

Kader 3.1 Gebruikte databestanden

De gegevens in dit hoofdstuk zijn afkomstig van enkele grootschalige enquêtes. We maken voornamelijk gebruik van de derde ronde van de European Social Survey (ESS) en van de Nederlandse dataset van de European Values Study (EVS).² De derde ronde van de ESS is in 2006 uitgevoerd onder ruim 47.000 respondenten van 15 jaar en ouder in 25 landen. In Nederland participeerden 1889 respondenten. De EVS is een herhaalde cross-sectionele enquête met vier dataverzamelingen rond van 1981 tot 2008. In elke ronde zijn ongeveer 1000 Nederlandse respondenten van 18 jaar en ouder ondervraagd. Daarnaast gebruiken we enkele gegevens van de Langlopende Internet Studies voor de Sociale Wetenschappen 2010 (LIS5 panel) en citeren we cijfers op basis van de Eurobarometer en de Sociale Leef Index uit andere bronnen. Meer informatie over de gebruikte gegevensbronnen kunt u vinden in bijlage A.

3.2 Huidige opvattingen over gezinsvorming

In deze paragraaf bespreken we hoe mensen in Nederland tegenwoordig denken over gezinsvorming: hoe belangrijk is het om kinderen te krijgen? En als men ze krijgt: hoeveel kinderen vindt men ideaal en wat is de juiste leeftijd om vader of moeder te worden? En ten slotte, welke samenlevingsvormen zijn geschikt voor het krijgen en opvoeden van kinderen? Kinderen krijgen is voor het overgrote deel van de Nederlanders eerder een keuze dan een plicht. Dat blijkt allereerst uit het feit dat slechts een kleine minderheid van 13% van de Nederlanders van 15 jaar en ouder vrijwillige kinderloosheid (sterk) afkeurt (tabel 3.1). Slechts een minderheid van 18% is van mening dat het leven niet compleet is als je geen kinderen hebt gehad (tabel 3.2). Het sterkst komt het vrijwillige

karakter van het ouderschap naar voren uit het gegeven dat slechts 2% vindt dat het krijgen van kinderen een plicht is jegens de samenleving (tabel 3.2). Deze cijfers geven aan dat het krijgen van kinderen duidelijk als een persoonlijke keuze wordt gezien door een overgrote meerderheid van de bevolking.

Tabel 3.1

Mate van af- of goedkeuring van demografische gezinsgedragingen in Nederland, bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)^a

	vrijwillige kinder- loosheid (n = 1864)	een kind krijgen als men ongetrouwd samenwoont (n = 1874)	chtscheiding als men kinderen onder de 12 jaar heeft (n = 1860)
keurt sterk af	3	5	5
keurt af	10	10	21
keurt af noch goed	21	13	32
keurt goed	40	45	33
keurt sterk goed	26	28	10

a Door afronding tellen de percentages soms niet op tot 100%.

Enquête-items: In welke mate zou u het goed of afkeuren als iemand:

- ervoor kiest om nooit kinderen te krijgen?
- een kind krijgt met een partner met wie hij of zij samenwoont maar niet getrouwd is?
- gaat scheiden terwijl hij of zij kinderen onder de 12 jaar heeft?

Bron: ESS ronde 3 (2006)

Tabel 3.2

Opvattingen over het belang van kinderen krijgen in Nederland, bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten; n = 4164)^a

	leven niet compleet zonder kinderen	kinderen krijgen is plicht tegenover de samenleving
helemaal oneens	20	38
mee oneens	37	46
niet mee eens, niet oneens	25	13
mee eens	15	2
helemaal mee eens	3	0

a Door afronding tellen de percentages soms niet op tot 100%.

Enquête-items: Wat is uw mening over de volgende uitspraken?

- Je leven is niet compleet als je geen kinderen hebt gehad.
- Het is je plicht tegenover de samenleving om kinderen te krijgen.

Bron: LIS panel, core study, ronde 3 (2010)

Dat men kinderen krijgen niet als een plicht beschouwt, betekent overigens niet dat veel mensen bewust voor kinderloosheid kiezen. Ongeveer 7% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder ziet kinderloosheid voor zichzelf als ideaal (tabel 3.3). Het gezin met twee kinderen blijkt duidelijk het populairst te zijn: 53% van de mannen en 45% van de vrouwen van 15 jaar en ouder vindt dit het ideale kindertal voor een gezin in het algemeen, en 47% van zowel de mannen als de vrouwen geeft aan dat dit ook hun persoonlijk ideaal is. Ongeveer een op de vijf mannen en vrouwen vindt een gezin met drie kinderen ideaal. Opvallend is dat 17% van de vrouwen vier of meer kinderen als persoonlijk ideaal kindertal ziet, terwijl slechts 2% van de mannen er zo over denkt. Daarnaast is het percentage vrouwen dat aangeeft dat er geen ideaal kindertal is voor gezinnen in het algemeen wat hoger dan het percentage mannen dat dit aangeeft (22% versus 13%). Verder wijken de idealen van mannen en vrouwen niet sterk af. Het gemiddelde persoonlijke ideale kindertal van Nederlanders in de leeftijdscategorie 25-39 is 1,9 voor mannen en 2,4 voor vrouwen (Testa 2006). Dit ligt duidelijk boven het werkelijke kindertal dat mensen in Nederland tegenwoordig realiseren, dat is ongeveer 1,75 kinderen per vrouw (Van Duijn 2009).

Tabel 3.3

Verdeling van mannen en vrouwen in Nederland van 15 jaar en ouder naar ideaal kindertal, voor een gezin in het algemeen en persoonlijk ideaal kindertal, 2006 (in procenten)

ideaal kindertal		0	1	2	3	≥ 4	geen ideaal	weet niet
mannen (n = 511)	algemeen	1	3	53	21	5	13	4
	persoonlijk	8	8	47	23	2	3	4
vrouwen (n = 551)	algemeen	1	2	45	22	7	22	2
	persoonlijk	6	5	47	20	17	5	2

Enquête-items:

- Wat vindt u, in het algemeen, het ideale aantal kinderen voor een gezin?
- En wat is voor u persoonlijk het ideale aantal kinderen dat u zou willen krijgen of dat u graag gehad zou willen hebben?

Bron: Testa (2006), op basis van Eurobarometer 253, Wave 65.1 (2006)

Als aan Nederlanders gevraagd wordt wat zij voor een vrouw of een man de ideale leeftijd vinden om een eerste kind te krijgen, blijkt dat zij 26,7 jaar de ideale leeftijd vinden voor vrouwen om aan het ouderschap te beginnen, voor mannen is dat 27,8 jaar.³ Opvallend is dat deze ideale leeftijd duidelijk lager ligt dan de werkelijke leeftijd waarop mannen en vrouwen in Nederland de stap naar het ouderschap nemen. De werkelijke gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, is namelijk 29,4, dus ruim 2,5 jaar later dan het ideaal. Voor mannen ligt de werkelijke leeftijd nog een paar jaar hoger. In paragraaf 3.5 wordt overigens getoond dat jonge mensen gemiddeld een iets hogere ideale leeftijd om aan kinderen te beginnen noemen dan oudere mensen. Maar ook jongeren rapporteren een ideale leeftijd die lager ligt dan de werkelijke leeftijd. Zo geven mensen onder de 35 jaar 27,3 als ideale leeftijd aan om moeder te worden. Een mogelijke verklaring voor het

verschil tussen ideaal en werkelijkheid is dat een deel van de mensen later of minder kinderen krijgt dan zij eigenlijk zouden willen, omdat zij bijvoorbeeld geen partner hebben of moeilijkheden zien om loopbaan en kind te combineren. Zo laat Liefbroer (2009) zien dat jongvolwassenen het door hen gewenste kindertal naar beneden bijstellen wanneer zij geen partner vinden. Datzelfde geldt voor hoog opgeleide werkende vrouwen. Naast de vraag hoeveel kinderen men hoort te krijgen en wanneer, is ook de vraag van belang hoe men denkt over het krijgen en opvoeden van kinderen in verschillende gezinssituaties. In hoofdstuk 2 zagen we dat het aantal kinderen dat buiten het huwelijk wordt geboren de afgelopen decennia enorm is gestegen; 43% van alle kinderen en meer dan de helft van de eerste kinderen wordt geboren uit niet getrouwde (meestal wel samenwonende) ouders. Ook zagen we dat jaarlijks zo'n 33.000 minderjarige kinderen een echtscheiding van hun ouders meemaken en dat ongeveer 13% van de kinderen tot 15 jaar leeft in een eenoudergezin. Uit tabel 3.1 blijkt dat slechts 15% van de mensen het krijgen van een kind als men ongehuwd samenwoont, (sterk) afkeurt. Een echtscheiding waarbij jonge kinderen betrokken zijn, wordt aanmerkelijk sterker afgekeurd: 26% keurt dit af. In de EVS is gevraagd hoe men denkt over alleenstaand ouderschap; 74% van de Nederlanders vindt dat een kind een thuis met een vader en moeder nodig heeft om gelukkig op te groeien. Als gevraagd wordt wat men vindt van een vrouw die wel een kind wil, maar geen partner, keurt 63% dit goed (cijfers van 2008). Ten slotte blijkt uit de Sociale Leef Index 2008 dat 21% van de bevolking van 18 jaar en ouder vindt dat homo-seksuele paren niet dezelfde rechten zouden moeten hebben bij adoptie als hetero-seksuele paren.⁴ Deze gegevens suggereren dat het overgrote deel van de bevolking het vooral belangrijk vindt dat kinderen opgroeien met twee ouders, maar dat de precieze relatievorm waarin deze opvoeders zich bevinden er minder toe doet. Het huwelijk met kinderen wordt dus zeker niet meer als de enige juiste samenlevings- of gezinsvorm gezien. Men staat vooral kritisch tegenover het opgroeien van kinderen in een eenoudergezin. Dit suggereert dat de keuze om geen kinderen te krijgen vrij breed wordt geaccepteerd, maar dat als men voor kinderen kiest, men wel vindt dat dit het beste in een tweeouderssituatie kan plaatsvinden.

3.3 Langetermijnontwikkelingen in opvattingen over gezinsvorming

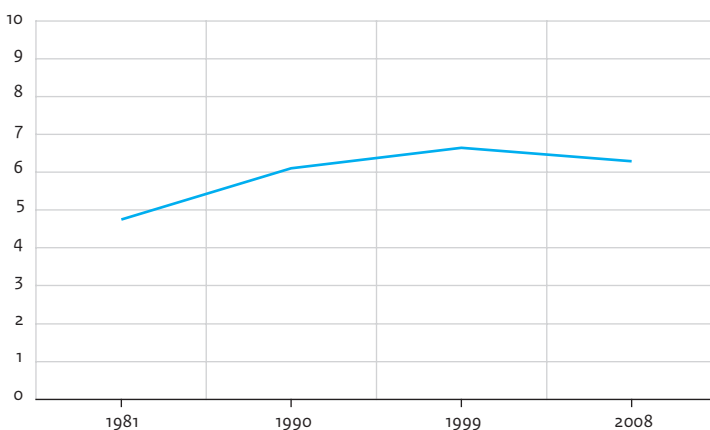
De jaren zestig en zeventig worden meestal genoemd als de periode van grote veranderingen in opvattingen over onder andere seksualiteit, genderpatronen, relaties en familie (Ariès 1980). Het is daarom jammer dat er geen trendgegevens over opvattingen rond relatie- en gezinsvorming beschikbaar zijn die zo ver teruggaan in de tijd. Met gegevens van de EVS kan echter wel op een beperkt aantal punten de ontwikkeling tussen 1981 en 2008 in kaart worden gebracht.⁵ In deze paragraaf besteden we aandacht aan veranderingen in opvattingen over het huwelijk, aangezien het huwelijk gedurende deze periode het belangrijkste kader vormde waarbinnen gezinsvorming plaatsvond. Ook kijken we naar veranderingen in opvattingen over alleenstaand ouderschap. In figuur 3.1 wordt weergegeven hoe de opvattingen van de bevolking over echtscheiding veranderd zijn. Tussen 1981 en 1999 werd men steeds toleranter ten opzichte van echtscheiding. Daarna is er sprake van stabilisatie: de cijfers lijken een lichte daling van

de tolerantie aan te duiden tussen 1999 en 2008, maar deze verandering is niet statistisch significant. Figuur 3.2 laat een lichte stijging zien in het percentage mensen dat het huwelijk een verouderd instituut vindt; van 15% in 1981 naar 27% in 2008. Deze stijging was het sterkst tussen 1981 en 1990, daarna zwakte zij af. In tabel 3.1 zagen we dat 73% van de mensen het krijgen van kinderen terwijl men ongehuwd samenwoont, (sterk) goedkeurt. Deze brede acceptatie van het krijgen van kinderen buiten het huwelijk betekent dus niet dat een meerderheid van de bevolking het huwelijk ook een verouderd instituut vindt. Daarnaast zien we in figuur 3.2 dat men ten opzichte van alleenstaand ouderschap vooral liberaler is geworden tussen 1990 en 1999. Het percentage mensen dat instemde met de stelling dat een kind een thuis met een vader en een moeder nodig heeft om gelukkig op te groeien nam toen af van 80% tot 66% en de goedkeuring van de wens een kind te krijgen zonder partner nam toe van 41% tot 63%. Deze trend heeft echter niet doorgezet na 1999: de houdingen ten opzichte van de wens een kind te krijgen zonder partner bleven gelijk en het percentage mensen dat vindt dat een kind een thuis met een vader en een moeder nodig heeft, nam toe tot 74% in 2008.⁶

Hoewel het aantal opvattingen waarover trendgegevens beschikbaar zijn gering is, suggereren deze resultaten dat de opvattingen van mensen in Nederland over echtscheiding, huwelijk en alleenstaand ouderschap wat liberaler zijn geworden in de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. In het eerste decennium van deze eeuw heeft deze trend echter niet doorgezet. In de meeste opvattingen vindt geen verdere verandering plaats. Een uitzondering hierop vormen opvattingen over de noodzaak van opgroeien in een tweeoudergezin. Het belang hiervan wordt juist sterker benadrukt dan in het recente verleden. Dit suggereert dat men relatie- en gezinsvorming tegenwoordig wat sterker dan in het verleden beoordeelt vanuit het belang van de in dat gezin opgroeiende kinderen.

Figuur 3.1

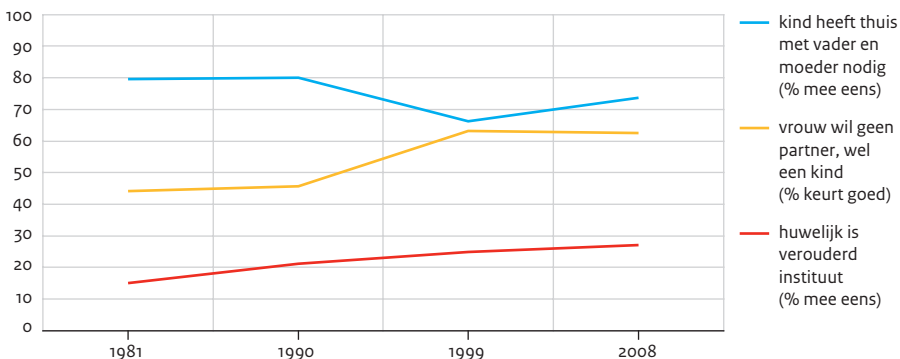
Mate waarin Nederlanders echtscheiding te rechtvaardigen vinden, bevolking van 18 jaar en ouder, 1981-2008 (1 = nooit, 10 = altijd)

Enquête-item: Vindt u dat echtscheiding altijd gerechtvaardigd is, nooit of iets er tussen in (1-10)?

Figuur 3.2

Attituden van Nederlanders ten opzichte van het huwelijk en alleenstaand ouderschap, bevolking van 18 jaar en ouder, 1981-2008 (in procenten)

Enquête-items:

- Bent u het eens of oneens met de volgende bewering? 'Het huwelijk is een verouderd instituut.'
- Als iemand zegt dat een kind om gelukkig op te groeien een thuis nodig heeft met zowel een vader als een moeder, bent u het daarmee dan eens of oneens?
- Als een vrouw een kind wil hebben dat ze als moeder alleen wil opvoeden omdat ze geen vaste relatie met een man wil, keurt u dat dan goed of keurt u dat af? (keurt goed, keurt af)

Bron: EVS ronde 1-4

3.4 Opvattingen over gezinsvorming in West-Europees perspectief

Om de huidige opvattingen van de bevolking omtrent gezinsvorming in perspectief te plaatsen zijn twee vergelijkingen nuttig. Allereerst kunnen de huidige opvattingen worden afgezet tegen de beeldvorming in vroeger tijden (zie de in § 3.3 gepresenteerde veranderingen in opvattingen in de loop van de tijd). Een tweede nuttige vergelijking is die tussen Nederland en relevante andere landen. In deze paragraaf onderzoeken we daarom hoe tolerant Nederland is op het gebied van gezinsvorming in vergelijking met andere West-Europese landen. Met behulp van gegevens uit de ESS van 2006 kan worden nagegaan hoe men in deze landen denkt over het krijgen van een kind wanneer de partners ongehuwd samenwonen, echtscheiding wanneer er kleine kinderen in het spel zijn, en het kiezen voor vrijwillige kinderloosheid. De resultaten van deze vergelijkingen worden gepresenteerd in de figuren 3.3, 3.4 en 3.5.

Allereerst blijkt uit de onderlinge vergelijking van de figuren dat – net als in Nederland – ook in de meeste andere landen echtscheiding als er jonge kinderen bij zijn betrokken sterker wordt afgekeurd dan kinderen krijgen als men samenwoont en vrijwillige kinderloosheid. Er zijn echter wel verschillen tussen de landen in de mate van afkeuring. Het percentage mensen dat (sterk) afwijzend staat tegenover het krijgen van een kind terwijl men ongehuwd samenwoont, varieert van 6% in Zweden tot 25% in Ierland. Nederland behoort met respectievelijk 15% tot de middenmoot en wijkt weinig af van de

andere continentaal-Europese landen. Het percentage dat (sterk) afwijzend staat tegenover echtscheiding als men jonge kinderen heeft, is met 14% het laagst in Denemarken en met 38% het hoogst in Ierland. Nederland is met 26% ook hier een middenmoter te noemen. De afkeuring van vrijwillige kinderloosheid vertoont de meeste spreiding tussen de landen en varieert van 6% in Denemarken tot 31% in het pronatalistische Frankrijk. Nederland behoort met 13% opnieuw tot de middenmoot, maar wel met een behoorlijke afstand tot de meer traditionele landen op dit punt (Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Portugal en Spanje). De Ieren, die het meest afwijzend staan tegenover de andere gedragingen, zijn relatief tolerant ten opzichte van vrijwillige kinderloosheid. Kortom, Nederlanders mogen bekend staan als zeer vooruitstrevend op bepaalde gebieden, zoals acceptatie van homoseksualiteit (Jaspers 2008; Keuzenkamp 2010), maar wat betreft opvattingen over het krijgen van kinderen als men samenwoont, over echtscheiding en over kinderloosheid is Nederland eerder een middenmoter. Denemarken, Zweden en Noorwegen zijn duidelijk het meest ruimdenkend (met uitzondering van de houding van de Noren ten opzichte van echtscheiding). Een dergelijke tolerante houding hangt mogelijk samen met het feit dat in deze landen de verzorgingsstaat het meest ontwikkeld is en – mede als gevolg daarvan – de individuele afhankelijkheid van de familie geringer is dan in andere landen. Dit wordt ook wel een de-familialistisch systeem genoemd (Saraceno 1994; Esping-Andersen 1999; Leitner 2003). Als mensen minder afhankelijk zijn van hun familie, geeft dit hen meer speelruimte om in zowel gedrag als opvattingen af te wijken van gezinsvormen die van oudsher dominant zijn. In de praktijk gaat dit samen met een grotere acceptatie van gezinsvormen die afwijken van het traditionele gezin. Nederland heeft ook een relatief genereuze verzorgingsstaat, maar deze is in sterke – maar afnemende – mate gebaseerd op het (mannelijke) kostwinnersmodel. Esping-Andersen (1999) classificeert Nederland dan ook als familialistisch, net als de andere continentaal- en Zuid-Europese landen in de figuren 3.3, 3.4 en 3.5. In een familialistisch systeem draagt de familie de belangrijkste verantwoordelijkheid voor de zorg en het welzijn van haar leden. De tolerantie ten opzichte van het krijgen van kinderen als men samenwoont, scheiding als men jonge kinderen heeft en vrijwillige kinderloosheid is in deze landen dan ook lager dan in de Scandinavische landen.

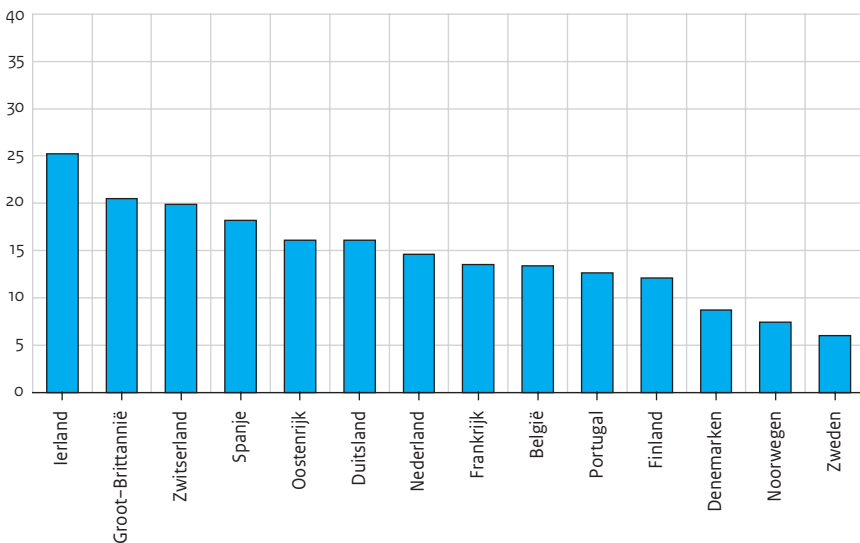
Daarnaast hangen de verschillen in opvattingen tussen de landen wellicht samen met verschillen in de mate van secularisering. In het christelijk geloof wordt veel belang gehecht aan het huwelijk en het krijgen van kinderen. Tijdens het proces van secularisering verlaten steeds meer mensen de kerk en neemt het morele gezag van de kerk af, zowel onder haar aanhangers als binnen de samenleving als geheel. In meer gesecculariseerde landen, zoals de Scandinavische landen en Nederland, heeft de kerk dus minder invloed op de opvattingen en het gedrag van de bevolking dan in Zuid-Europa en Ierland, waar het geloof een grotere rol speelt. Overigens is de houding van de Portugezen ten opzichte van echtscheiding en ongehuwd kinderen krijgen toleranter dan we gezien hun kerkelijkheid zouden verwachten.

Ook blijkt uit onderzoek dat de afkeuring van echtscheiding waarbij jonge kinderen betrokken zijn, sterker is naarmate de armoede onder alleenstaande ouders in een land groter is (Rijken en Liefbroer 2009). Dit lijkt erop te duiden dat mensen in de

vorming van hun mening rekening houden met de negatieve (financiële) gevolgen van echtscheiding voor de afhankelijke partner (meestal de vrouw) en de kinderen. Ten slotte blijkt dat de afkeuring van kinderloosheid geringer is in landen met een hoog niveau van seksegelijkheid, waar individuele autonomie sterk benadrukt wordt (Merz en Liefbroer 2010).

Figuur 3.3

Aandeel mensen dat het krijgen van een kind terwijl men ongehuwd samenwoont (sterk) afkeurt, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten)

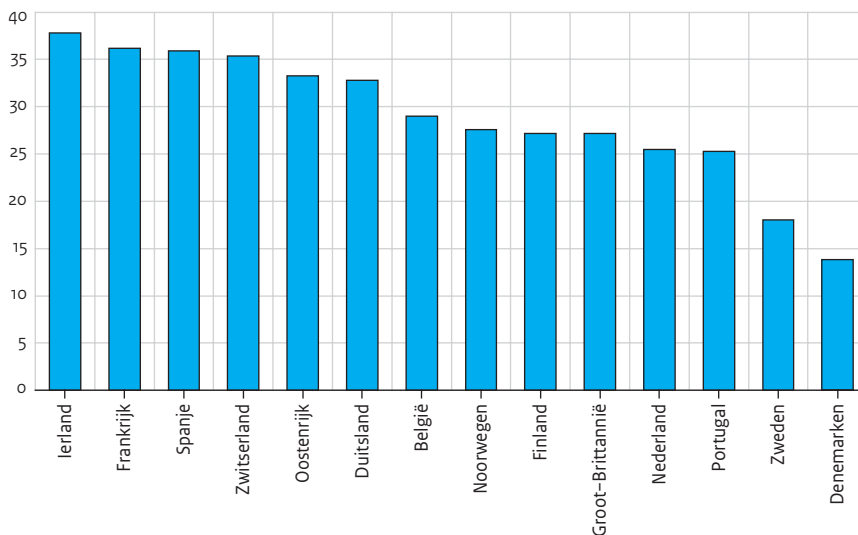

Enquête-item: In welke mate zou u het goed of afkeuren als iemand een kind krijgt met een partner met wie hij of zij samenwoont, maar niet getrouwd is?

Bron: ESS ronde 3 (2006)

Figuur 3.4

Aandeel mensen dat echtscheiding terwijl men kinderen onder de 12 jaar heeft (sterk) afkeurt, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten)

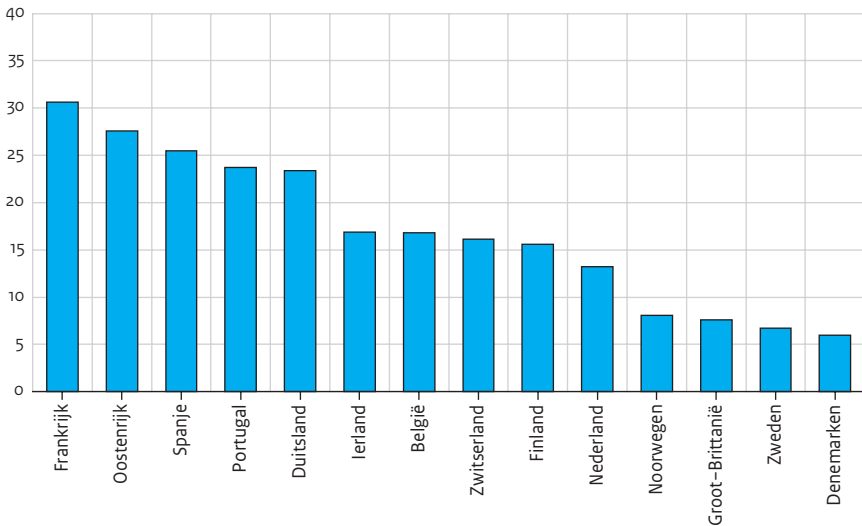

Enquête-item: In welke mate zou u het goed of afkeuren als iemand gaat scheiden terwijl hij of zij kinderen onder de 12 jaar heeft?

Bron: ESS ronde 3 (2006)

Figuur 3.5

Aandeel mensen dat vrijwillige kinderloosheid (sterk) afkeurt, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten)

Enquête-item: In welke mate zou u het goed of afkeuren als iemand ervoor kiest om nooit kinderen te krijgen?

Bron: Ess ronde 3 (2006)

3.5 Maatschappelijke breuklijnen in opvattingen over gezinsvorming

Tot nu toe is een algemeen beeld geschetst van de opvattingen van de bevolking omtrent gezinsvorming. Daarbij bleven mogelijke verschillen tussen maatschappelijke groepen buiten beeld. Mogelijke breuklijnen in de mate van tolerantie met betrekking tot bepaalde leef- en gezinsvormen konden daarom niet geïdentificeerd worden. In deze paragraaf gaan we in meer detail in op mogelijke onderlinge verschillen in de opvattingen van Nederlanders over gezinsvorming. Daarbij maken we een onderscheid binnen de bevolking op een viertal punten: mannen versus vrouwen, jong versus oud, godsdienstig versus niet-godsdienstig en laag- versus hoogopgeleid (vgl. Liefbroer en Billari 2010). Mannen en vrouwen worden vergeleken omdat eerder onderzoek heeft laten zien dat vrouwen vaak iets tolerantere opvattingen hebben dan mannen, onder andere als het gaat om de acceptatie van echtscheiding (Gelissen 2003) en om kinderloosheid (Koropecjy-Cox en Pendell 2007). Jongeren en ouderen worden vergeleken omdat ouderen in een andere tijd zijn opgegroeid dan jongeren en daardoor mogelijk nog de waarden die ze destijds hebben meegekregen met zich meedragen. Maar verschillen tussen jong en oud kunnen ook het gevolg zijn van veranderingen in opvattingen en houdingen gedurende de levensloop

(Van den Broek 1994). Religieuzen en niet-religieuzen worden vergeleken omdat in de meeste religies veel belang wordt gehecht aan het huwelijk. Daarom kan verwacht worden dat religieuze mensen een sterkere afkeuring hebben van gedrag dat het huwelijk ondermijnt, zoals ongehuwd samenwonen en echtscheiding, dan niet religieuze mensen (Thornton 1985). Hoog- en laagopgeleiden, ten slotte, worden vergeleken omdat onderzoek heeft aangetoond dat er een duidelijk verband is tussen opleidingsniveau en sociale waarden: hogeropgeleiden hebben meer liberale en tolerante waardeoriëntaties (Hyman en Wright 1979; Sieben 2001). Dit kan deels verklaard worden door het feit dat het onderwijsstelsel selecteert op cognitieve vaardigheden. Mensen met meer cognitieve vaardigheden hebben een groter vermogen tot abstract denken en zijn zich er wellicht eerder van bewust dat er in de samenleving een grote verscheidenheid aan gedrag en opvattingen bestaat. Dat zou met zich mee kunnen brengen dat ze minder traditioneel denken en toleranter zijn. Daarnaast hebben scholen ook een socialiserende functie. Scholing vergroot de kennis van de samenleving en stimuleert tot kritisch nadenken. Ook leren scholieren door didactische en sociale leerprocessen liberale en tolerante oriëntaties aan. Ten slotte kan de samenhang tussen opleidingsniveau en sociale oriëntaties deels verklaard worden doordat het culturele thuisclimaat van scholieren zowel een invloed heeft op hun opvattingen als op hun onderwijsresultaten (Sieben 2001).

Wij hebben twee indicatoren voor opvattingen over gezinsvorming geselecteerd. Zij hebben betrekking op de *timing* van gezinsvorming en de *vormgeving* van relaties en gezinnen.

Allereerst onderzoeken we verschillen tussen mensen in hun opvattingen over de ideale leeftijd voor vrouwen om het eerste kind te krijgen. Voor opvattingen over verschillende leefvormen en hebben wij een gezinsattitudenschaal geconstrueerd. Hierin is informatie gecombineerd over een viertal opvattingen, te weten de mate van goedkeuring van ongehuwd samenwonen, een kind krijgen terwijl men ongehuwd samenwoont, scheiden wanneer men jonge kinderen heeft, en vrijwillige kinderloosheid.

Tabel 3.4 laat zien dat volgens vrouwen, in vergelijking met mannen, de ideale leeftijd om het moederschap aan te vatten wat hoger ligt; het verschil is ongeveer zeven maanden (0,58 x twaalf maanden). Wellicht zijn vrouwen zich meer bewust van de veranderingen die het krijgen van een kind teweegbrengt in hun leven en noemen ze daarom een hogere leeftijd. Vervolgens zien we dat oudere mensen een lagere ideale leeftijd om moeder te worden rapporteren dan jongere mensen. Het verschil tussen 65-plussers en 18-34-jarigen is ongeveer een jaar en drie maanden. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in het feit dat oudere generaties op jongere leeftijd kinderen hebben gekregen dan jongere generaties. Verder blijkt uit tabel 3.4 dat religie ertoe doet. Er tekent zich echter niet zozeer een breuklijn af tussen godsdienstige en niet-godsdienstige personen, als wel tussen mensen die minstens een keer in de week naar de kerk gaan en zij die maandelijks, heel af en toe of nooit ter kerke gaan. Deze laatste groepen rapporteren alle drie een ideale leeftijd voor het moederschap die ruim een jaar hoger ligt dan die van de vaste kerkgangers. Ten slotte blijkt ook opleidingsniveau van betekenis te zijn. Mensen met een middelbaar opleidingsniveau geven een hogere ideale leeftijd aan dan mensen een lage opleiding. Het verschil is ongeveer zeven en een halve maand. Hogeropgeleiden geven een leeftijd aan die ongeveer anderhalf jaar hoger ligt dan lageropgeleiden. Dit verschil zal deels te maken hebben met het feit dat mensen met een hoge opleiding meer jaren aan studie besteden en daardoor later aan kinderen willen beginnen.

Tabel 3.4

Invloeden op opvattingen over *timing* van het moederschap en over *vormgeving* van relaties en gezinnen in Nederland (in regressiecoëfficiënten)^a

variabele	ideale leeftijd om moeder te worden (n = 863)	gezinsopvattingenschaal (n = 1834) ^b
	B	B
constante	24,73***	3,56***
geslacht (man = ref.)		
vrouw	0,58**	0,13***
leeftijd (18-34 jaar = ref.)		
35-49 jaar	-0,49	0,04
50-64 jaar	-0,76**	-0,01
≥ 65 jaar	-1,23***	-0,27***
kerkbezoek (minstens een keer per week = ref.)		
minstens een keer per maand	1,27**	0,77***
heel af en toe	1,11**	0,88***
nooit	1,17***	1,06***
opleidingsniveau ^a (laag = ref.)		
middelbaar	0,63*	0,24***
hoog	1,49***	0,41***
verklaarde variantie (R ²)	0,10	0,27

a De coëfficiënten in de tabel geven het verschil weer in de gemiddelde score op de afhankelijke variabele (ideale leeftijd voor moederschap of gezinsopvattingenschaal) tussen respondenten in de betreffende categorie en in de referentiecategorie, gecorrigeerd voor mogelijke verschillen tussen die twee groepen op de andere variabelen. De regressiecoëfficiënten zijn niet gestandaardiseerd en kunnen dus niet onderling vergeleken worden.

b Enquête-items gezinsopvattingenschaal: In welke mate zou u het goed of afkeuren als iemand:
 – ervoor kiest om nooit kinderen te krijgen?
 – samenwoont met een partner zonder getrouwd te zijn?
 – een kind krijgt met een partner met wie hij of zij samenwoont maar niet getrouwd is?
 – gaat scheiden terwijl hij of zij kinderen onder de 12 jaar heeft?

De score van een persoon op deze schaal is het gemiddelde van zijn of haar scores op elk van de vier afzonderlijke vragen. De schaal loopt van 1 (keurt sterk af) tot 5 (keurt sterk goed), dus hoe hoger de score hoe toleranter de opvatting.

c Laag = basisonderwijs, vmbo; middelbaar = havo, vwo, mbo; hoog = hbo, universiteit (of equivalente oudere schooltypen).

* Statistisch significant ($p < 0,05$).

** Statistisch significant ($p < 0,01$).

*** Statistisch significant ($p < 0,001$).

Bron: ESS ronde 3 (2006)

Voor de samenhang tussen de maatschappelijke categorieën en opvattingen over de *vormgeving* van relaties en gezinnen verwachten we min of meer dezelfde patronen als voor de ideale leeftijd om moeder te worden. De resultaten in tabel 3.4 laten zien dat dit in grote lijnen ook het geval is. Allereerst zien we dat vrouwen een iets hogere score hebben op de gezinsopvattingenschaal dan mannen. Dit bevestigt de bevindingen van eerdergenoemde onderzoeken waaruit bleek dat vrouwen gemiddeld meer ruimdenkende opvattingen hebben over gezinsvorming dan mannen. Het verschil tussen beide seksen is overigens relatief gering. Ten tweede wijken de opvattingen over gezinsvorming van 35-49-jarigen en 50-64-jarigen niet af van die van 18-34-jarigen. Alleen de 65-plussers houden er gemiddeld minder ruimdenkende opvattingen omtrent gezinsvorming op na dan de jongere leeftijdsgroepen. Dit komt min of meer overeen met bevindingen van eerder onderzoek naar houdingen ten opzichte van echtscheiding als een paar jonge kinderen heeft (Kalmijn en Scherpenzeel 2009, bevindingen gebaseerd op het LISS panel). Ook in dat onderzoek zijn de 65-plussers het minst tolerant ten opzichte van echtscheiding als een stel jonge kinderen heeft, maar de 15-24-jarigen hebben ook een minder tolerante houding dan de midden-generaties.

Wat betreft de rol van religie blijkt ook hier de breuklijn vooral te liggen tussen vaste kerkgangers – zij die eenmaal per week of vaker naar de kerk gaan – en degenen die minder vaak of nooit naar de kerk gaan. Vaste kerkgangers zijn duidelijk minder tolerant (een verschil van ongeveer één punt op een schaal lopend van 1 tot 5) ten opzichte van gezinsvormen die afwijken van het huwelijk dan anderen. Ten slotte blijkt dat opvattingen omtrent gezinsvorming ook variëren naar opleidingsniveau. Er is sprake van een duidelijke hiërarchie. Hogeropgeleiden staan het meest tolerant tegenover allerlei mogelijke gezinsvormen, laagopgeleiden zijn het minst tolerant en middelbaar opgeleiden nemen een middenpositie in.

De achtergrondkenmerken verklaren een relatief gering deel van de variatie in opvattingen over de ideale leeftijd om moeder te worden: 10% van die variatie wordt verklaard, tegenover 27% van de variatie in gezinsopvattingenschaal. Er is meer consensus tussen de verschillende groepen over de ideale leeftijd voor het moederschap dan over geaccepteerde leefvormen.

3.6 Conclusies

Wij begonnen dit hoofdstuk met de stelling dat aandacht voor opvattingen omtrent gezinsvorming relevant is omdat dergelijke opvattingen enerzijds een spiegel vormen van het veranderende gedrag en anderzijds zelf richting kunnen geven aan veranderingen in gedrag. Op basis van de gepresenteerde gegevens kan dan als voornaamste conclusie worden getrokken dat er bij de grote meerderheid van de bevolking een sterke mate van tolerantie heerst ten opzichte van de onderscheiden manieren waarop mensen hun gezin vorm wensen te geven. Kinderloosheid, kinderen krijgen en opvoeden binnen een niet-huwelijkse relatie, en kinderen opvoeden binnen een homoseksuele relatie worden door een duidelijke meerderheid goedgekeurd en door slechts een kleine minderheid van zo'n 15% tot 20% afgekeurd. In zoverre sporen de opvattingen van de bevolking in sterke mate met de in hoofdstuk 2 besproken gedragsveranderingen.

Aan deze algemene houding van tolerantie lijkt echter één grens te zijn. Men is minder positief over alleenstaand ouderschap. De meerderheid is van mening dat een kind twee ouders nodig heeft om gelukkig op te groeien. Desalniettemin keer 63% het goed als een vrouw een kind wil dat ze alleen op wil voeden. Dit suggereert enerzijds dat men belang hecht aan de vrijheid van het (volwassen) individu, maar anderzijds dat er een grens is aan de tolerantie wanneer kinderen – die zelf niet voor of tegen een bepaalde gezinsvorm hebben kunnen kiezen – in het geding zijn.

Een andere opvallende uitkomst is dat Nederlanders idealiter meer kinderen zouden willen krijgen en eerder met het ouderschap zouden willen beginnen dan in werkelijkheid het geval is. Als zodanig is dat geen nieuw gegeven (Van de Kaa 2001), maar het suggereert dat er mogelijk barrières zijn die maken dat paren uiteindelijk minder en later kinderen krijgen dan zij wensen. Welke barrières dat zijn, valt uit dit onderzoek niet op te maken. Eerder onderzoek suggereert dat verschillende omstandigheden een belemmering kunnen vormen, zoals het niet vinden van een geschikte partner en (echt) scheiding, of (verwachte) problemen met de combinatie van zorg voor kinderen en arbeidsmarktparticipatie (De Graaf en Van Duin 2007; Liefbroer 2009).

Een vergelijking van huidige en vroegere opvattingen omtrent gezinsvorming suggereert dat er in het afgelopen decennium een einde is gekomen aan een langdurige periode van sterkere of zwakkere toename van tolerantie ten opzichte van allerlei alternatieve gezinsvormen. Ook blijken jongeren er geen tolerantere opvattingen op na te houden dan personen van middelbare leeftijd. Beide uitkomsten suggereren dat er momenteel weinig verandert in de opvattingen van de bevolking omtrent gezinsvorming. Dit hangt mogelijk samen met de hoge mate van tolerantie die reeds rond de eeuwwisseling was bereikt. Toch is dat wellicht niet het gehele verhaal, aangezien er in sommige andere Europese landen – zoals Zweden en Noorwegen – een nog wat hogere mate van tolerantie wordt waargenomen.

Uit de vergelijking van Nederland met andere West-Europese landen blijkt dat Nederland – qua opvattingen omtrent gezinsvorming – een middenpositie inneemt. In Scandinavische landen is men wat toleranter ten opzichte van kinderloosheid, het krijgen van een kind binnen een ongehuwde samenwoningrelatie, en echtscheiding, terwijl men in Zuid-Europese landen wat minder ruimdenkend is. Nederland is dus echter zeker geen gidsland op dit gebied.

Ten slotte blijken de maatschappelijke verschillen in opvattingen omtrent gezinsvorming relatief gering te zijn. Weliswaar zijn er verschillen naar geslacht, leeftijd, kerkelijkheid en opleidingsniveau, maar die verschillen zijn niet erg groot. Wellicht de enige uitzondering op dit punt wordt gevormd door zeer trouwe kerkgangers. Zij blijken minder begrip op te kunnen brengen voor ouderschapsarrangementen die zich buiten het patroon van het traditionele heteroseksuele huwelijk begeven. Of er zich bij een vergelijking tussen diverse etnische groepen ook een dergelijke scheidingslijn zou aftekenen, kon vanwege het gebrek aan geschikte data niet worden nagegaan.

Noten

- 1 Naast de Tweede Demografische Transitie wordt ook de Eerste Demografische Transitie onderscheiden. De Eerste Demografische Transitie heeft betrekking op veranderingen die zich tussen pakweg 1850 en 1940 in Europa voordeden: onder invloed van processen van verstedelijking, industrialisatie en medicalisering vond er een overgang plaats van een situatie van hoge vruchtbaarheid en hoge sterfte naar een situatie van lage vruchtbaarheid en lage sterfte.
- 2 Op het moment van schrijven van dit hoofdstuk hadden wij alleen de beschikking over de Nederlandse dataset van de EVS-ronde van 2008. De data van de andere landen waren nog niet beschikbaar.
- 3 In de ESS van 2006 kreeg de helft van de respondenten (zowel mannen als vrouwen) op willekeurige basis de vraag over de ideale leeftijd voor vrouwen toegewezen, de andere helft kreeg de vraag over mannen.
- 4 Het huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht wordt overigens meer geaccepteerd. Slechts 11% van de bevolking is van mening dat het afgeschaft zou moeten worden (Keuzenkamp 2010).
- 5 Deze trends kunnen helaas niet uitgesplitst worden naar opleidingsniveau, aangezien opleidingsniveau niet in alle dataverzamelingen rondom de EVS gemeten is.
- 6 Bonferroni-testen laten zien dat de in de tekst genoemde stijgingen en dalingen statistisch significant zijn.

Literatuur

- Ariès, P. (1980). Two successive motivations for the declining birth rate in the West. In: *Population and Development Review*, jg. 6, nr. 4, p. 645-650.
- Barber, J.S., W. Axinn en A. Thornton (2002). The influence of attitudes on family formation processes. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice. Value orientations and life course decisions* (p. 45-93). Den Haag: NIDI/CBGS.
- Billari, F.C. en A.C. Liefbroer (2007). Should I stay or should I go? The impact of age norms on leaving home. In: *Demography*, jg. 44, nr. 1, p. 181-198.
- Broek, A. van den (1994). Cohorten zonder generaties. Cohortvervanging en generatievorming in Nederland. In: *Sociologische Gids*, jg. 41, nr. 5, p. 346-371. http://www.oeaw.ac.at/vid/download/ReporteSEMP_LageingandFertility20061027.pdf
- Duijn, C. van (2009). Bevolkingsprognose 2008-2050: naar 17,5 miljoen inwoners. In: *Bevolkingstrends*, jg. 57, nr. 1, p. 15-22.
- Esping-Andersen, G. (1999). *The Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Gelissen, J.P. (2003). Cross-national differences in public consent to divorce. Effects of cultural, structural and compositional factors. In: W. Arts, L.C. Halman en J.A. Hagenaars (red.), *The cultural diversity of European unity. Findings, explanations and reflections from the European Values Study* (p. 339-370). Leiden: Brill Academic.
- Graaf, A. de, en C. van Duin (2007). Bevolkingsprognose 2006-2050: veronderstellingen over de geboorte. In: *Bevolkingstrends*, jg. 55, nr. 1, p. 45-56.
- Hyman, H. en C.C. Wright (1979). *Education's lasting influence on values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shifts in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaspers, E. (2008). *Intolerance over time. Macro and micro level questions on attitudes towards euthanasia, homosexuality and ethnic minorities* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit.

- Kaa, D.J. van de (1987). Europe's second demographic transition. In: *Population Bulletin*, jg. 42, nr. 1, p. 1-59.
- Kaa, D.J. van de (2001). Postmodern fertility preferences. From changing value orientation to new behavior. In: *Population and Development Review*, jg. 27, Supplement, p. 290-331.
- Kalmijn, M. en A. Scherpenzeel (2009). Traditionele jongeren en onafhankelijke ouderen. Opmvattingen over familie en gezin in Nederland. In: *Demos*, jg. 25, nr. 2, p. 1-4.
- Kalmijn, M. en W. Uunk (2007). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce. A test of the stigmatization hypothesis. In: *Social Science Research*, jg. 36, nr. 2, p. 447-468.
- Keuzenkamp, S. (red.) (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koropecjy-Cox, T. en G. Pendell (2007). The gender gap in attitudes about childlessness in the United States. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 69, nr. 4, p. 899-915.
- Leitner, S. (2003). Varieties of familialism. The caring function of the family in comparative perspective. In: *European Societies*, jg. 5, nr. 4, p. 353-375.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa (1986). Twee demografische transitie's? In: D.J. van de Kaa en R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking: Groei en krimp* (p. 9-24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Liefbroer, A.C. (2003). De invloed van waarden op demografisch gedrag. Een test van een centrale hypothese uit de Tweede Demografische Transitie theorie. In: *Bevolking en Gezin*, jg. 32, nr. 1, p. 5-26.
- Liefbroer, A.C. (2009). Changes in family size intentions across young adulthood. A life-course perspective. In: *European Journal of Population*, jg. 25, nr. 4, p. 363-386.
- Liefbroer, A.C. en F.C. Billari (2010). Bringing norms back in. A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behaviour. In: *Population, Space and Place*, jg. 16, nr. 4, p. 287-305.
- Merz, E.-M. en A.C. Liefbroer (2010). *Explaining attitudes about voluntary childlessness across Europe. Individual and cultural factors* (Paper gepresenteerd op de EAPS European Population Conference, 1-4 september 2010). Wenen: EAPS.
- Rijken, A.J. en A.C. Liefbroer (2009). *Attitudes towards divorce when young children are involved. A cross-European perspective* (paper gepresenteerd op de XXVI IUSSP International Population Conference, 27 september-2 oktober 2009). Marrakech: IUSSP.
- Saraceno, C. (1994). The ambivalent familism of the Italian welfare state. In: *Social Politics*, jg. 1, nr. 1, p. 60-82.
- Seltzer, J.A. (2004). Cohabitation in the United States and Britain. Demography, kinship, and the future. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 66, nr. 4, p. 921-928.
- Sieben, I. (2001). Scholing of sociale herkomst? De invloed van opleidingsniveau op religieuze, politieke en sociale oriëntaties na controle voor gezinsachtergrond. In: *Mens & Maatschappij*, jg. 76, nr. 1, p. 22-43.
- Surkyn, J. en R. Lesthaeghe (2004). Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe. An Update. In: *Demographic Research, Special Collection 3*, p. 45-86.
- Testa, M.R. (2006). *Childbearing preferences and family issues in Europe. Special Eurobarometer 253/Wave 65.1*. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Thornton, A. (1985). Changing attitudes towards separation and divorce. Causes and consequences. In: *American Journal of Sociology*, jg. 90, nr. 4, p. 856-872.